

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK 712(497.5+4)“18“
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

MLADEN OBAD ŠĆITAROCI
Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mladen.scitaroci-obad@zg.t-com.hr

Primljeno: 21. 01. 2013.
Prihvaćeno: 19. 03. 2013.

BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI
Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
scitaroci@zg.t-com.hr

VARAŽDINSKI PERIVOJI 19. STOLJEĆA U HRVATSKOM I EUROPSKOM KONTEKSTU

Varaždinski perivoji 19. stoljeća – Prater (Graberje), Perivoj Antuna Pusta i Gradsko šetalište (Elizabetino šetalište, danas Šetalište Vatroslava Jagića) – stavljaju se u vremenski kontekst s drugim hrvatskim i europskim javnim gradskim perivojima. Tijekom 19. stoljeća u Europi se ruše gradska utvrđenja i na tim se mjestima često podižu javni perivoji i šetališta.

UVOD

Iako je varaždinska perivojna kultura minulih stoljeća već poprilično istražena i poznata, ona nije odviše istraživana u kontekstu onodobnih zbivanja u gradogradnji hrvatskih i europskih gradova i promišljanja javnih gradskih prostora. Zato se u ovom radu želi ukazati na varaždinsku perivojnu kulturu 19. stoljeća u odnosu na perivojno stvaralaštvo u Hrvatskoj i Europi. U tom ozračju istražuje se nastajanje i važnost javnih perivojnih prostora gradotvornih svojstava, koji su svojom namjenom, oblikovanjem i sadržajima, te kreativnim urbanističkim i arhitektonskim promišljanjem pridonosili ili još pridonose prepoznatljivoj slici i urbanističkom identitetu Varaždina.¹

¹ Istraživanje je provedeno u sklopu znanstvenoistraživačkog projekta „Urbanističko i pejzažno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture“ koje se provodi na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. Istraživanje se naslanjalo na rezultate europskog projekta «Gradski perivoji bivše Austrijske Monarhije» (Stadtparikanlagen in den Ländern der ehemaligen K.u.K. Monarchie) kojega je 1996.-2000. koordinirao Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Beču.

Prvi javni perivoji u Hrvatskoj pojavljuju se u 18. stoljeću u Osijeku, Zagrebu i Varaždinu, istodobno kada i u europskim gradovima. Varaždinski perivoji 19. stoljeća – Prater/Graberje, Perivoj Antuna Pusta i Gradsko šetalište (Elizabetino šetalište, danas Šetalište Vatroslava Jagića) – stavljaju se u vremenski kontekst s drugim hrvatskim i europskim javnim gradskim perivojima.

JAVNI VARAŽDINSKI PERIVOJI U 19. STOLJEĆU

Razvoj baroknoga Varaždina zaustavio je velik požar 1776. godine. Tijekom 19. stoljeća Varaždin se spontano širi izvan grabišta renesansno-baroknoga grada kao trgovačko-obrtnički grad, a pojas grabišta postaje urbanistički važan prostor za razvoj grada, posebice za podizanje javnih prostora i građevina. Godine 1889. u Varaždinu počinje s radom Društvo za poljepšanje grada koje se brinulo o održavanju postojećih i podizanju novih perivojnih površina.

Varaždinski Prater/Graberje, 1799. – prvi javni perivoj u Varaždinu

Na zapadnom je grabištu krajem 18. stoljeća uređen velik dio zemljišta kao javni perivoj koji je nazvan *Prater*. Spominje se još 1799., a pripadao je Franji Kukuljeviću i Ivanu Bogotayu. Oni su 1820. u perivoju sagradili varaždinsku streljanu, o kojoj piše povjesničar Ladislav Ebner 1827. godine: “Skupine drveća i aleja naokolo nastale su prve. Većinom se sastoje od lipa i bagrema. Samo neki drugi zid od drveća mogao bi bolje uspijevati i istodobno obećavati tako bogatu sjenu. ... prilično prostran gaj sjenovitih bukava ... iz kojih puca vidik na doline prema sjeveru i jugu.” U Prateru su bile postavljene klupe, a moglo se kupiti jelo i piće. U novinskim zapisima iz 1921. piše da je u Prateru svirala glazba koju je izvodila Glazbena udruga (*Musikverein*), osnovana još 1827. A mađarsko društvo, koje je nastupilo u slobodnom kazalištu u Prateru, gostovalo je 1840. godine. U kasnu jesen i doba karnevala Prater i streljana bili su omiljeno mjesto za održavanje balova. Danas je sačuvano nekoliko starih lipa i drugih nasada, koji perivoj povezuju s grobljem.²

Perivoj Antuna Pusta, 1829. – namijenjen javnom užitku i rasonodi građana

Mihovil pl. Kunić/Kunich³ – zabilježen u povijesti perivojne arhitekture kao autor brojnih napisa o hrvatskim vrtovima i perivojima iz prve polovice 19. stoljeća – 1829. godine opisuje perivoj namijenjen javnom užitku i rasonodi publike u vlasništvu varaždinskoga trgovca Antona Pusta, koji naziva «Trokutasti perivoj».

² Bojanić Obad Šćitaroci, B.; Obad Šćitaroci, M. (2004.), str. 158.

³ Mihovil pl. Kunić/Kunich (Baan/Mađarska 1765. – Karlovac, 1835.) bio je carsko-kraljevski srednjoškolski profesor, član Praktičnoga vrtlarskog društva, dopisni član Vrtlarskoga društva u Berlinu i počasni član Glazbenog udruženja u Grazu i Varaždinu.

Perivoj se sastojao iz nekoliko dijelova: ljetnikovac s dvorištem, uresni povrtnjak i staklenik, veliki perivoj u obliku trokuta i voćnjak. Kunich potanko opisuje nasade, građevine i sadržaje u bidermajerski uređenom perivoju. Slijedi djelomičan prijevod njegova članka o perivoju objavljenog 1829. godine u bavarskom časopisu «*Algemeine deutsche Garten Zeitung*».⁴

U dijelu predgrađa blizu grada Varaždina, u blizini kraljevske Ugarske glavne carine, leži nekadašnji posjed grofova Erdödyja – sada u vlasništvu trgovca Antona Pusta. To je osebujni, lijepi i veseli perivoj s privlačnim promjenama i ugodna izgleda. Perivoj ima zacijelo rijedak tlorisni oblik trokuta s dugim kracima, kojega baza iznosi 45 bečkih hvati (85,34 m), a stranice trokuta su duljine 115 bečkih hvati (218,09 m). Kada se prvi put vidi taj perivoj, s alejom bukvi u sredini, primijetit će se pri šetnji optička varka koja uvijek postoji kod uskih perivoja.

LJETNIKOVAC S DVORIŠTEM

Ljetnikovac s dvorištem nalazi se s ulične strane. Prostrano dvorište, prekriveno travnjakom, podijeljeno je ravnim pošljunčanim stazama u potrebnim smjerovima, a na lijevoj vrtnoj strani pokraj zdenca sadrži kuglanu ispod hladovine velikoga divljeg kestena. Desno se nalazi ljetnikovac s biljarom, velikom plesnom dvoranom, sobama i ostalim odajama potrebnim za seosku zabavu jer je gospodin vlasnik to mjesto namijenio javnom užitku i razonodi publike.

KIĆENI POVRTNJAK I STAKLENIK

Pravedno ga je nazivati kićenim povrtnjakom jer slični cojetnjaku. Sastoji se od četiri velika trokuta koji sadrže povrtne gredice: krakovi trokuta sastaju se u sredini, gdje se uzvisuje okrugao brijeg s mnogo tulipana i ružom stablašicom u središtu. Svi rubovi vrtnehi gredica u obliku trokuta i oko brijega s tulipanima, kao i prema dugom vrtnom zidu, kićeno su obloženi lijepim gredicama cvijeća. Sve strane vrtnehi zida zauzete su breskvama, marelicama i malinovim grmovima, a tu i tamo postavljeno je nisko grmlje plemenitoga voća... Iza kljajališta uzvisuje se ozidani staklenik s kosim prozorima. On sadrži izbor različitih biljaka, među kojima se zapaža 50 vrsta pelargonija.⁵

⁴ Kunich, M. (1829.). Tekst članka o perivoju Antona Pusta s njemačkoga je prevela Iva Muraj, u sklopu seminarskoga rada na kolegiju «Vrtna umjetnost» na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (voditelj kolegija i redaktor teksta: prof. dr. sc. M. O. Šćitaroci).

⁵ M. Kunić zabilježio je u Pustovu perivoju sljedeće vrste pelargonija: *Pelargonium acceptum*, *unicolorum*, *macranthum*, *amplissimum*, *angustum*, *purpurescens*, *Royal Georg*, *quercifolium*, *multiflorum*, *gloriosum*, *Wildenowii*, *triumphans*, *fulgidum*, *graveolens*, *citriodorum*, *zonale foliis variegatis*, *fragrans*, *odaratissimum*, *anemonifolium* i mnoge druge. U vrtu su rasle i sljedeće biljke: *Asclepias*, *Oleander*, *Aloe verrucosa*, *Cineraria maritima*, *C. amelloides*, *Aloisia citriodora*, *Amygdalus pumila*, *Artemisia argentea*, *Anthemis artemisifolia*, *Cactus truncatus*, *C. Flagelliformia*, *C. Opuntia*, *Cotyledon orbicularis*, *Cestrum parqui*, *Heliotropium peruvianum*, *Hortensia*,

VELIKI PERIVOJ U OBLIKU TROKUTA

Taj je perivoj odijeljen od prije opisanoga ljetnikovca, dvorišta i kićenoga povrtnjaka dugim i visokim zidom od letava, a u njega vode velika vrata sa zazidanim stupovima. Ulazna vrata, u pozadini kojih se nazire sjenica, a između je aleja grmova, dijeli perivoj na dvije iste polovice. Odmah na ulazu počinje lijepa, visoka aleja bijelih breza – duga 50 bečkih hvati (94,82 m) i široka 2 bečka hvata (3,79 m), a završava 35 bečka hvata (66,37 m) od sjenice. Na početku i na kraju, gore i s obje strane, aleja je kao drvored jednako podrezana i imponira u sredini perivoja. U svojoj sredini, gdje je izbočena, tvori veliku sjenovitu, okruglu lijehu sa stolovima i klupama za druženje ili za samotnu meditaciju. Nakon aleje raspoređena je veća količina klupa za odmaranje... Od aleje bukvi puže nisko grmlje, kao patuljci pred divovima. Idem samo ravno alejom bukvi do sjenice. Vodi me otvorena slobodna aleja ruža stablašica, udaljena od tamne aleje grmova, koju nazirem u pozadini. Otvoreni prostor u obliku polumjeseca ispred sjenice omeđen je visokim jablanima u obliku trokuta. Stubama ulazim u veliku, masivnu, lijepu, okruglu sjenicu – visoki strop i zidovi oslikani su mitološkim alegorijskim prikazima. Iza te sjenice dotjeran je mali dio visoko uzgojenih bijelih bukvi u duljini od 15 bečkih hvati (28,44 m) do vrha trokuta perivoja. U tome malomu vrhu-šumici umjetničko je, sjenovito mjesto za sjedenje i mir.

Dosad smo slijedili srednju liniju perivoja do vanjskoga vrha pa smo obje trokutaste polovice perivoja ostavili netaknute. Sada ih valja ukratko upisati. Cijeli je perivoj, od prije spomenutih 115 bečkih hvati dugih stranica, zatvoren sa 7 stopa (2,13 m) visokim, obrezanim drvoredom od bukvinih grmova. Dvije druge trokutaste polovice tvore pravilno postavljen i brižljivo uzdržavan cvjetnjak i povrtnjak. On je podijeljen u velika polja u kojima se nalaze gredice za različite vrste plemenitih vrsta povrća i raslinja. Među biljem osobito se ističe zbog svoje ljepote i veličine šparoga, a tu su još artičoka, karfiol, dinja, lubenica, plemenite jagode i dr. Ukrasna je gizdava flora u proljeće: karanfili, ruže, tulipani, zumbuli, ljubičice... Sva polja i sve staze povezani su u svim smjerovima djelomice cvjetnom gredicom, a djelomice šetnicom od ribizla i drugim grmljem. Ako zakoračimo iz natkrivene aleje bukvi ravno u sjenicu, tada ćemo desno i lijevo ugledati u simetričnom odnosu dva ovalna brežuljka ukrašena biljkama trajnicama i egzotičnim grmljem. Mjesto u obliku polumjeseca ispred sjenice nalijevo ima stolove i klupe, a desno iza drvoreda je skrivena kuglana, dok je u pozadini ostavljena druga otvorena kuglana ispod glavnoga perivojnog ulaza u lijevom drvoredu. U gaju bukvi iza sjenice nailazi se na okrugli brežuljak i u nastavku prema vrhu perivoja poduži zašiljeni brežuljak. Oba su zasađena s *Robinia hispida* i ostalim cvjetnim grmljem. Na različitim mjestima raspoređeni su mnogi primjerci *Hibiscus syriacus*, *Phyladelphus coronarius*, *Phlox paniculata*, *Populus*

Calla, *Mesembryanthemum aureum*, *M. Edule*, *M. Spadilatam*, *Morea chinensis*, *Olea europea*, *Guaphalium orientale*, *Rubus rosaefolia*, *Rochea faleata*, *Punica granatum*, *Sempervivum arboreum*, *Santolina argentea*, *Stapelia variegata*, *S. Grandiflora*, *Jasminum fruticans*, *Volkameria japonica*, *Vinea rosea*, *V. Alba*, *Amaryllis formosissima* i mnoge druge.

canadensis, Robinia hispida, Spartium junceum, Syringa vulgaris, Viburnum opulus, Cytisus laburnum i dr. Cijeli je taj trokutasti perivoj omeđen visokim jablanima koji se na širini ulaznih vrata, iza zida od letava, uzdižu iza obrezanoga bukvina drvoreda, a vanjski vrt gore završava s jednim ponosnim jablanom... U trokutastom perivoju ne nalazimo vočke jer su one posađene u odvojenom prostoru.

VOCŃJAK

Taj tri jutra (1,73 ha) velik voćnjak-vrt s livadom zauzima čitavu desnu stranu opisanoga trokutastog cvjetnjaka. Velik je broj naših domaćih vrsta voćaka, svaka dobre i plemenite sorte, a velika livadna površina u vrtu daje dovoljnu količinu hrane za stoku...

Gradsko šetalište, 1838. – Elizabetino šetalište (1900.), Šetalište Vatroslava Jagića (od 1938.)

Rušenje gradskih bedema i kula te niveliranje grabišta počinje 1807. i traje do 1818. godine. Namjera je bila spojiti stari srednjovjekovno-renesansni grad s novim dijelovima grada tako da se na mjestu grabišta urede perivoji i trgovi. Iza "južnoga grabišta" bili su privatni posjedi, a najveći je prostor posjedovao dr. Bernhard Wilhelm von Müller, doktor medicine i fizike, zaljubljenik u vrtlarstvo i promicatelj perivojne kulture u varaždinu.⁶ Dr. Müller je 1825. uz južno grabište počeo graditi vilu s vrtom, što je označilo početak uređenja perivojskog okvira stare gradske jezgre. Budući da se iz vile i vrta pružao pogled na neuređeno i vrlo zapušteno južno grabište, započeo ga je sam uređivati. Bio je to početak podizanja i uređenja varaždinskoga gradskog šetališta.

Dr. Müller počeo je oko 1835. godine nasipavati i zaravnavati prostor budućega javnog perivoja. Grad je prihvatio Müllerov prijedlog za uređenje toga prostora i odredio je površinu od 3,5 jutra (oko 2 ha) za podizanje gradskoga perivoja. Dr. Müller pozvao je 1838. u Varaždin mađarskog vrtlara Leopolda Klingspögla iz Velike Kanjiže, prema čijoj je zamisli prostor nasipavan i uređivan. Osnovni izgled šetalištu daju drvored divljega kestena i drvoredi lipa uz rub šetališta, koji su perivoj povezivali s okolnim ulicama. U nižim dijelovima perivoja bili su posađeni jablani (koji podnose podvodno zemljište), a na ocjeditijim mjestima po-

⁶ Bernhard Wilhelm von Müller (1785.-1863.) došao je u Varaždin 1826., bio je imenovan gradskim fizikom, a 1830. izabran je za gradskoga zastupnika. Kupio je 1825. godine zemljište neposredno uz jugoistočni rub gradskoga grabišta (*Graben-runde*) s namjerom da izgradi kuću za stanovanje s vrtom. Mihovil Kunić opisuje kuću i vrt u časopisu «Allgemeine deutsche Garten Zeitung» (god. 9, br. 29, 25. srpnja 1831., str. 217-222). U članku se navode brojne biljne vrste posađene u vrtu prema napatcima vrtlara L. Klingspögla, koji je radio na imanju kneza Batthyányja u Velikoj Kanjiži. Müllerova kuća s brižno uređenim vrtom postala je uzor za gradnju sličnih vila, te osobito za podizanje novih perivoja. Müllerov vrt opisuje i Ivana Jurčić (2003.).

sađene su smreke, ariši i borovac.⁷ Posađene su bile još platane i vočke. Šetalište je bilo ograđeno najprije drvenom, a kasnije metalnom ogradom. Na travnjacima između drvoreda uređivali su se cvjetni nasadi u obliku tepiha. Društvo za poljepšanje grada je 1927. u Gradskom šetalištu podiglo spomen-ploču dr. Müllera, zaslužnome za podizanje toga šetališta i za promicanje perivojne kulture u Varaždinu.

Od 1851. godine o šetalištu se brine Gradska uprava, a u njeno ime gradski zastupnik i ljekarnik Teodor Fodor. On je 1854. predložio da se u perivoju podigne glazbeni paviljon koji je već iste godine bio izgrađen (srušen je 1952.). Donji dio paviljona izveden je od kamena, a služio je za spremanje klupa i opreme za održavanje perivoja. Da bi se pokrili troškovi gradnje paviljona, u perivoju su četvrtkom i nedjeljom organizirani plesovi. Taj se običaj nastavio godinama pa je to omogućavalo dobro održavanje perivoja cijele godine. Tijekom vremena u perivoju su podizani različiti sadržaji. U jednoj od okruglih gradskih kula uređena je 1852. godine slastičarna Franje Alijana. Kada je ona srušena, 1869. godine, novu je izgradio Julijan Konrad (nalazila se na mjestu meteorološkoga stupa). Bunar u obliku školjke izgrađen je u perivoju 1861. godine radi zalijevanja nasada.

Gradsko je šetalište od 1858. godine uređivao Juraj-Georg Nestl, prvi varaždinski vrtlar. Na zapadnom rubu šetališta, na mjestu sajmišta, započele su 1870. godine pripreme za izgradnju varaždinskoga kazališta koje je otvoreno u rujnu 1873. Tim je povodom Gradska uprava naručila nacrt za uređenje šetališta, koji nije sačuvan, a autorstvo se pripisuje Jurju Nestlu. Šetalište je tada doživjelo znatne oblikovne i florističke izmjene, te je kazalište dobilo primjereno perivojno okruženje.⁸ Nakon preuređenja u perivoju su postavljene ploče s nazivima biljaka, vaze, klupe i petrolejske svjetiljke, a izgrađen je i staklenik. Šetalište dobiva 1875. godine perivojnoga čuvara. Dio jablana zamijenjen je 1883. lipama i kestevima. Nakon smrti vrtlara Jurja Nestla 1886. godine šetalište se slabije uređivalo, tako da je 1890-ih godina bilo zapušteno i pregusto. Godine 1897. za gradskoga je vrtlara izabran Jurjev sin Stjepan Nestl, koji je na tome mjestu ostao punih 40 godina. Preuređenje šetališta počelo je 1900. povodom postavljanja spomenika

⁷ Borovac (*Pinus strobus*) podrijetlom iz Kanade, prvi put je u Hrvatskoj posađen u vrtu dr. Müllera u Varaždinu, između 1825. i 1830. godine.

⁸ Iako nacrt za preuređenje Gradskoga šetališta iz 1874. nije sačuvan, u Državnom arhivu u Varaždinu čuva se popis biljnih vrsta koje su tom prilikom posađene. Navode se današnji nazivi drveća i grmlja prema I. Jurčić (2002., str. 91): 1 jela (*Abies cilicica*), 1 azijska tuja (*Thuja orientalis*), 3 goleme tuje (*Thuja plicata*), 1 himalajski bor (*Pinus wallichiana*), 1 mamutovac (*Sequoiadendron giganteum*), 3 crvene žutike (*Berberis vulgaris*), 2 crvene bukve (*Fagus silvatica 'purpurea'*), 2 tulipanovca (*Liriodendron tulipifera*), 3 mahonije (*Machonia aquifolium*), 2 bijele topole (*Populus alba 'nivea'*), 1 grimizni hrast (*Quercus coccinea*), 3 ruja (*Cotinus coggygria*), 1 vrba (*Salix x salaminii*), 3 japanske suručice (*Spirea japonica*), 3 duglasijeve suručice (*Spirea douglasii*), 6 biserka (*Symphoricarpos albus*) i 2 žalosne japanske sofore (*Sophora japonica 'pendula'*).

kraljici Elizabeti (ženi Franje Josipa I.), rad kipara Ivana Rendića.⁹ Šetalište je tada nazvano njenim imenom. Perivojno uređenje otada poprima izrazito historicistička obilježja (šareni cvjetnjaci kružnih oblika; sadnice palmi, limuna i banana koje su se zimi spremale u staklenike). Meteorološki stup postavljen je u perivoju 1909. godine.¹⁰

Varaždinski vrtlari 19. i početka 20. stoljeća

Izvorni nacrti varaždinskih perivoja nisu sačuvani, ali su poznati neki vrtlari koji su osmišljavali, podizali i uređivali varaždinske perivoje. Najpoznatiji i najvažniji su Leopold Klingspögl, Juraj i Stjepan Nestl te Josip Zeppel.

Leopold Klingspögl (19. st.) došao je u Varaždin 1825. godine na poziv dr. Müllera radi uređenja njegova vrta uz novoizgrađenu vilu. Bio je vrtlar u Velikoj Kanjiži gdje je uređivao perivoje kneza Batthyányja. Ponovno dolazi u Varaždin 1835. godine radi osmišljavanja Gradskoga šetališta. Klingspögl je autor brojnih perivoja u Zagrebu i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, lječilišnoga perivoja u Varaždinskim Toplicama (perivoj opisuje Mihovil pl. Kunić 1831. godine) i biskupskoga perivoja Ribnjak u Zagrebu iz 1830. godine (u doba biskupa Aleksandra Alagovića). Biskup Maksimilijan Vrhovac navodi u svome dnevniku da je 23. studenoga 1821. Klingspögl došao u dvorac Stubički Golubovec u Donjoj Stubici i dono 336 sadnica drveća za perivoj.¹¹

Juraj-Đuro-Georg Nestl (1830.-1886.) prvi je varaždinski vrtlar. Rođen je u Veichausu (Češka), školovao se u Češkoj, a obavljao je poslove vrtlara u nekoliko perivoja i rasadnika u Češkoj, te Grazu i u perivoju Opeka pokraj Varaždina kao nadvrtlar. Bio je varaždinski gradski vrtlar od 1859. do 1886., gdje je osnovao gradski rasadnik i obnovio Šetalište. Umro je u Varaždinu.¹²

Stjepan Nestl (1871.-1943.) sin je Jurja Nestla, bio je postavljen za gradskoga vrtlara u Varaždinu 1897. i taj je posao obavljao 40 godina. Podigao je gradsku vrtlariju i pisao stručne članke.¹³

Franz Risy (1814. - Varaždin, 1896.) bio je kratko gradski vrtlar u Varaždinu, gdje je uređivao gradsko šetalište (od svibnja do rujna 1894. i nekoliko mjeseci 1895.). Najznačajnije mu je djelo projekt i izvedba perivoja dvorca Trakošćan.

⁹ Spomenik je uklonjen 1918. godine i čuva se u Gradskome muzeju u Varaždinu.

¹⁰ Povodom stote obljetnice rođenja hrvatskoga slavista Vatroslava Jagića (1838.-1923.) podignut mu je 1938. godine spomenik, a šetalište je nazvano njegovim imenom. U Drugome svjetskom ratu šetalište je stradalo pa je poslije rata posječeno više od 100 stabala, ali je posađeno novo drveće i grmlje.

¹¹ Bojanić Obad Šćitaroci, B.; Obad Šćitaroci, M. (2004.), str. 65-69.

¹² Podrobnije vidjeti: Jurčić, I. (1995.), Jurčić, I. (2002.).

¹³ Podrobnije vidjeti: Jurčić, I. (1995.), Jurčić, I. (2002.), Jurčić, I. (2003.).

Projekt je rađen na podlozi iz 1858., a nacrt je Risy potpisao 1861. godine. Uspješno je uređivao i perivoj u Turčinu, nedaleko Varaždina.¹⁴

Josip Zeppel (Zlatnik/Češka, 1837. - Varaždin, 1913.) bio je varaždinski je vrtlar Kolomana Bedekovića i njegovih nasljednica, grofica Kušević i Jordis. Nadzornikom varaždinskoga Gradskog perivoja (Jagićevo šetalište) imenovan je 16. prosinca 1887., a stalnim vrtlarom 1894. godine.¹⁵

VARAŽDINSKI PERIVOJI U KONTEKSTU JAVNE PERIVOJNE ARHITEKTURE 19. STOLJEĆA U HRVATSKOJ

Vrtno i perivojno umijeće u Hrvatskoj tijekom prve polovice 19. stoljeća, koje je u srednjoj Europi poznato kao razdoblje bidermajera, bilo je cijenjeno i rašireno. Gotovo da nije bilo bolje građanske kuće ili plemićke palače i dvorca uz koje nije bio brižno uređivan vrt ili perivoj, koji je bio svojevrsan pokazatelj građanskoga i socijalnoga položaja, ali i ukusa. Ta ljubav prema perivojnom oblikovanju prenosila se i u gradski prostor u kojemu su se u prvoj polovici 19. stoljeća počela uređivati šetališta kao javna gradska pozornica na kojoj je trebalo vidjeti druge, ali biti i viđen.

Bidermajerska perivojna tradicija sjeverne Hrvatske

Na perivojnoj tradiciji prve polovice 19. stoljeća, kojoj se pridaje pridjev 'bidermajerski', razvijaju se romantičarski i historicistički javni gradski perivoji sredine i druge polovice 19. stoljeća. Malo je izvornih opisa perivoja na temelju kojih bismo mogli oblikovati cjelovitu sliku njihova nekadašnjeg izgleda. Gotovo jedini opisi perivoja u Hrvatskoj iz prve polovice 19. stoljeća jesu oni koje je Mihovil Kunić (Michael Kunitsch) objavljivao krajem dvadesetih i u tridesetim godinama 19. stoljeća u njemačkom časopisu *Allgemeine deutsche Gartenzeitung* koji se tiskao u Frauendorfu u Bavarskoj. Kunićevi opisi vrtova i perivoja pouzdan su izvor za istraživanje bidermajerskog perivojnoga stvaralaštva prve polovice 19. stoljeća. Brojni su njegovi tekstovi o perivojima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, osobito u Zagrebu, Varaždinu i Karlovcu, kao i o nekim perivojima dvoraca sjeverne Hrvatske.

Budući da su građanski vrtovi i perivoji nestali tijekom vremena, to je vrijednost Kunićevih perivojnih prikaza golema. Ti su privatni vrtovi i perivoji pokazali vrtni zanos i zavidnu perivojnu kulturu koja je slijedila srednjoeuropske uzore. Vrijednost je Kunićevih tekstova, usprkos očitoj egzaltaciji u opisima, u vjero-

¹⁴ Podrobnije vidjeti: Obad Šćitaroci, M. (1989.), str. 133-134; Obad Šćitaroci, M. (1991.), str. 269.

¹⁵ Podrobnije vidjeti: Jurčić, I. (2002.).

dostojnosti izgleda vrtova i perivoja u prvoj polovici 19. stoljeća. Ti nam opisi omogućuju shvaćanje i prepoznavanje perivojne arhitekture kasnoklasicističkoga i bidermajerskoga doba. Upravo na temeljima bidermajerskoga perivojnog umijeća i vrtno-utilitarne tradicije izrasta romantizam i historicizam druge polovice 19. stoljeća, kada nastaje i većina javnih gradskih perivoja u hrvatskim gradovima.

Osobito su zanimljive Kunićeve rapsodije o vrtlarstvu i nasadima u Hrvatskoj, iz kojih se saznaje o stanju vrtne i perivojne kulture u Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća.¹⁶ Tako primjerice M. Kunić piše: «Opaža se sa zadovoljstvom težnja za višim u vrtlarstvu i zbog toga se veseli svaki prijatelj kulture. Vidi se također sklonost, ljubav i osjećaj stanovnika za lijepe perivoje, kao i za povrtnjake. Može se zamijetiti natjecanje među njima u oponašanju uređenja novih vrtova, u boljem razmještaju starih vrtova ovisno o kakvoći položaja i sadržaju prostora, pri čemu se zapreke često moraju svladati mučnim i teškim radom, te uz povećani trošak. Stanovnici Zagreba bili su izloženi znatnom trošku u cijeni, fizičkoj snazi i teškom radu pa su uložili puno volje i napora da se na pokošenim terenima stvore lijepi nasadi... Oni se ne mogu usporediti s velikim, lijepim i umjetničkim nasadima u Mađarskoj.»¹⁷

U mnogočemu to je stanje provincijski skromno u odnosu na Beč ili na druge europske prijestolnice, gdje su podizani raskošni carski i kraljevski te plemićki perivoji. Hrvatski perivoji u desetljećima nakon Napoleonovih ratova bili su maleni i skromni, napravljeni i održavani s razmjerno malo novca, ali im nije nedostajalo ideja temeljenih na tada suvremenom shvaćanju perivojne arhitekture. Iako su u Hrvatskoj tijekom prve polovice 19. stoljeća uz građanske ili plemićke kuće, vile i ljetnikovce postojali pravi uresni perivoji, još su prevladavali vrtovi koji su primarno bili utilitarni (sadile su se voćke, voćno grmlje, vinova loza i povrće). Cvijeće, cvjetno grmlje i egzotično drveće bilo je u početku tek dodatak koji je trebao upotpuniti doživljaj vrta i pokazati skrb za estetskom slikom prostora. Takvi polivalentni, utilitarno-uresni vrtovi, nisu rijetkost ni u Europi. Prisutni su od rimskog i srednjovjekovnog doba, a osobito su česti u Francuskoj i Njemačkoj u doba renesanse. Tek će se s francuskim barokom razviti uresni koncept i profilirati kao barokni perivoj ukrasnoga tipa. Uresni barokni perivoj ne će eliminirati korisno-uresne vrtove diljem Europe, osobito ne u zemljama (poput Hrvatske) kojih plemstvo i građani nisu imali financijske mogućnosti održavati perivoje samo za reprezentaciju. Tradicija korisno-uresnih vrtova u Hrvatskoj nikada nije ni bila prekinuta od rimskoga doba. Taj kontinuitet održan je i u doba renesanse, kada se

¹⁶ *Rhapsodien über Gärtnerei, Unlagen, Obst-Baumzucht und Landwirthschaft in Croatien*, «Allgemeine deutsche Garten Zeitung», god. 9, br. 36, 12. rujna 1831., str. 273-278; god. 12, br. 29, 20. srpnja 1834., str. 225-230.

¹⁷ *Rhapsodien über Gärtnerei, Unlagen, Obst-Baumzucht und Landwirthschaft in Croatien*, «Allgemeine deutsche Garten Zeitung», god. 9, br. 36, 12. rujna 1831., str. 273-278.

na području Dubrovnika i Dalmacije uređuju brojni vrtovi i perivoji uz ljetnikovce. Uvijek su oni bili skladan spoj korisnoga vrta i uresnoga perivoja. Slično je i s vrtovima i perivojima dvoraca sjeverne Hrvatske tijekom 17., 18. i prve polovice 19. stoljeća. Tek će u drugoj polovici 19. stoljeća i na prijelomu 19. i 20. stoljeća, uresno nadvladati korisno pa će dekorativni perivoj namijenjen reprezentaciji zasjeniti utilitarni vrt koji će ostati povrtnjak.¹⁸

Bidermajerski vrtovi i perivoji u Hrvatskoj tijekom prve polovice 19. stoljeća interpretacija su europskih perivoja za uživanje (*Lustgarten, giardino di piacere, pleasure garden, jardin de plaisir*). Usprkos djelomičnoj ili prevladavajućoj utilitarnoj namjeni, vrtovi i perivoji koje opisuje Mihovil Kunić ponajprije su prostori za ugodu i uživanje u lijepom krajoliku i vidicima koji se pružaju na okolicu, kao i za uživanje u ljepoti raznovrsnih domaćih i egzotičnih biljaka te šarenilu cvijeća i plodova. Kunićeve želje i vizije počele su se vidljivije ostvarivati tek krajem 19. stoljeća s utemeljenjima gradopoljepšavajućih društava i povjerenstava, te s podizanjem javnih gradskih perivoja. Isto tako, bidermajersko iskustvo uređivanja perivoja utrljalo je put daljnjem kontinuiranom razvoju perivojnog umijeća i bilo je dragocijeno polazište za oblikovanje javnih gradskih perivoja u drugoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj.

Korijeni bidermajerske tradicije leže u prosvjetiteljskom razdoblju, koje je u hrvatskoj perivojnoj kulturi najbolje označio zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac. Ne samo da je on važna osoba u vjerskom, kulturnom i društvenom životu Hrvatske na kraju 18. i na početku 19. stoljeća već je i osobito značajan njegov doprinos perivojnoj kulturi Hrvatske toga doba. Nakon dugog razdoblja skromne i gotovo anonimne perivojne arhitekture renesanse i baroka u sjevernoj Hrvatskoj, ponajprije zbog političkih razloga uzrokovanih dugotrajnim ratovima s Osmanlijskim Carstvom, biskup Vrhovac uvodi Zagreb i okolicu u ambiciozne projekte perivojne arhitekture. Ti su projekti, makar i djelomično izvedeni, bili od presudnoga značenja za daljnji razvoj perivojne arhitekture u Hrvatskoj. Maksimilijana Vrhovca možemo i moramo smatrati vizionarskim promotorom perivojne kulture u Hrvatskoj u Jozefinsko i Napoleonovo doba, te u predilirskom razdoblju. Ne samo da se tada uobličavala nacionalna hrvatska građanska misao nego su se stvarala i kreativna polazišta za velika perivojna ostvarenja bidermajera, te osobito romantizma i historicizma sredine i druge polovice 19. stoljeća. Kao izvrstan poznavatelj gospodarskih i društvenih europskih prilika, ali i zbivanja i novih ideja u umjetnosti i filozofiji, Maksimilijan Vrhovac unosi u Hrvatsku napredne europske ideje u oblikovanju perivojne arhitekture. Te su ideje bile ugrađivane u Vrhovčeva promišljanja Maksimira, biskupskoga perivoja u Vlaškoj ulici u Za-

¹⁸ Bojanić Obad Šćitaroci, B.; Obad Šćitaroci, M. (2004.), str. 50-51.

grebu, lječilišnoga perivoja u Stubičkim Toplicama ili perivoja dvorca Golubovec u Donjoj Stubici. Značilo je to da se perivoji u sjeverozapadnoj Hrvatskoj oblikuju prema najnovijim idejama onodobne europske perivojne misli. Dalo je to poleta mnogim vlasnicima palača u Zagrebu, ljetnikovaca u neposrednoj blizini Zagreba i dvoraca u sjevernoj Hrvatskoj za uređenje svojih perivoja. Slijedi tada (1820-ih i 1830-ih godina) val perivojnog osvještjenja koji će stvoriti naboj i neodoljivu potrebu za poljepšanjem gradova i mjesta.¹⁹

Varaždinski perivoji u usporedbi s nastajanjem javnih perivoja u Hrvatskoj

Tri varaždinska javna perivoja, započeta u prvoj polovici 19. stoljeća – Prater/Graberje (1799.), perivoj Antuna Pusta (1829.) i Gradsko šetalište (1838.) – uspoređuju se i stavljaju u kontekst najznačajnijih istodobnih javnih perivoja u Hrvatskoj. Uspoređuju se ponajprije prema kriteriju vremena nastanka, pri čemu se za usporedbu uzimaju godine prve zamisli, projekta i/ili početka uređenja. U tipološkom smislu za usporedbu se uzimaju u obzir javni gradski perivoji i šetališta, ponajprije na gradskim utvrđenjima.

Početkom 19. stoljeća u Hrvatskoj nastaje samo jedan javni perivoj – Marmon-tov perivoj u Splitu, između 1807. i 1811. godine, na mjestu zapadnih gradskih utvrđenja. U prvoj polovici 19. stoljeća nastaju još javni gradski perivoj u Zadru 1829. godine (najstariji sačuvani gradski perivoj u Hrvatskoj, ako se izuzme barokna faza zagrebačkoga Maksimira), iste godine kada se podiže perivoj Antuna Pusta u Varaždinu, te Gradsko šetalište (danas Šetalište Vatroslava Jagića) u Varaždinu, uređeno 1838. godine. Dakle, sva tri varaždinska perivoja nastaju u prvoj polovici 19. stoljeća kada su u Hrvatskoj postojali brojni privatni, a malo-brojni javni perivoji.

Velika većina javnih gradskih perivoja u Hrvatskoj nastaje u drugoj polovici 19. stoljeća kada nastaju javni perivoji i šetališta gotovo u svim velikim i malim gradovima. U Splitu se sjeverno od Dioklecijanove palače uređuje 1846.-1864. današnji Strossmayerov perivoj (Đardin), nakon što je Marmontov perivoj uništen zbog izgradnje Prokurativa i kazališta. Istodobno se 1863. godine u Puli podiže prvi javni perivoj u Istri – Maksimilijanov perivoj (danas Mornarički perivoj). Brzi razvoj Pule kao austrijske vojne luke razlog je što je uskoro (1870-ih godina) nastao i drugi javni perivoj – Monte Zaro. Otprilike u isto vrijeme (1874. godine) nastaje najznačajniji gradski perivoj u Rijeci (danas perivoj Mlaka). Sedamdesetih godina 19. stoljeća počinje se uobličavati perivojski okvir Donjega grada u Zagrebu (perivojna potkova). Zaslugom namjesnika za Dalmaciju Dragutina Blažekovića, u Zadru nastaje 1888.-1890. drugi gradski perivoj, nazvan

¹⁹ ibidem, str. 51-52.

njegovim imenom (danas perivoj Vladimira Nazora). U posljednjem desetljeću 19. stoljeća nastaju gradski perivoji Sakuntala u Osijeku (1890., danas Šetalište Petra Preradovića), gradski perivoj u Šibeniku (1890.-1896., Đardin, danas perivoj Roberta Visianija) te još dva perivoja u Puli – perivoj cara Franje Josipa I. i perivoj Valerija (1890.-1893.). Na poticaj i zalaganje karlovačkoga gradonačelnika Josipa Vrbanića otvara se 1896. godine gradski perivoj nazvan njegovim imenom.

U drugoj polovici 19. stoljeća od varaždinska tri perivoja intenzivno se razvija i dotjeruje Gradsko šetalište (Jagićevo šetalište) koje svoj vrhunac u perivojnom smislu doživljava na prijelomu 19. i 20. stoljeća, o čemu svjedoče brojne fotografije i razglednice.

Nastajanje šetališta vezano je za uređenje gradskih utvrđenja koja se u zemljama Austrijske Monarhije počinju uređivati još od 1770-ih godina sadnjom drvoreda i postavljanjem klupa. Najveći broj šetališta uređenih u 19. stoljeću u Hrvatskoj nastaje u Zagrebu (Južna promenada, Sjeverna promenada, Sofijin/Dubravkin put, Prilaz, Josipovac). Prvo javno gradsko šetalište u Hrvatskoj otvoreno je u Zagrebu 1813. godine na južnim padinama srednjovjekovno-renesansnih zidina Gornjega grada (Gradeca) – Južna promenada (od 1874. Strossmayerovo šetalište, današnji oblik dobiva 1908.-1912.). Nastaje, dakle, 15-ak godina nakon varaždinskog Pratera/Graberja, a 15-ak godina prije perivoja Antona Pusta, a 25 godina prije varaždinskoga Gradskog šetališta. Šetališta u ostalim hrvatskim gradovima nastaju znatno kasnije, u drugoj polovici 19. stoljeća – dva u Osijeku (1852. u Tvrđi i 1869. u Donjemu gradu), Marjan u Splitu (1884.), obalna šetnica u Opatiji (1885.), šetalište Marije Valerije u Karlovcu (1886.) itd.

Prve preobrazbe gradskih utvrđenja i njihove pretvorbe u perivoje i šetališta u europskim gradovima započinju krajem 18. stoljeća, a učestalo se to zbiva tijekom 19. stoljeća. U Hrvatskoj prvi perivoji na mjestu fortifikacijskih građevina nastaju na prijelomu 18. i 19. stoljeća. U Osijeku se podiže Pukovnijski perivoj (danas Kralja Tomislava) na zapadnom glacisu Tvrđe, a u Varaždinu nastaje 1799. zabavni perivoj Prater/Graberje na zapadnom grabištu srednjovjekovno-renesansne gradske jezgre. U doba Napoleonovih Ilirskih provincija podiže se u Splitu perivoj 1807.-1811. na mjestu porušenoga gradskoga kaštela na zapadnom rubu grada, a 1808. ruši se dio gradskih fortifikacija na sjevernom rubu Dioklecijanove palače da bi se priredio prostor za budući gradski perivoj (današnji Strossmayerov perivoj, Đardin). Slijedi izgradnja javnih perivoja i šetališta na gradskim utvrđenjima u Zagrebu (Gradec), Zadru i Varaždinu, kao što je već spomenuto. Revolucione 1848.-1849. godine i Bachov apsolutizam, koji je slijedio, za neko je vrijeme prekinuo uređenje šetališta i perivoja na utvrđenjima. Nastavak uređenja fortifikacija uslijedit će u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća u svim većim hrvatskim gradovima – Karlovac (šetalište Marije Valerije na rene-

sansnom grabištu zvjezdolikog oblika), Zadar (perivoj Dragutina Blažekovića, danas Vladimira Nazora), Šibenik (perivoj Roberta Visianija) i dr.

PERIVOJI U HRVATSKOJ ZAPOČETI PRIJE VARAŽDINSKIH PERIVOJA ANTONA PUSTA (1829.) I GRADSKOGA ŠETALIŠTA (1838.)

- Rijeka, Elizabetin perivoj (1780.-poč. 19. st.)
- Split, Marmontov perivoj (1807.-1811.)
- Osijek, Generalski vrt (1809.)
- Stubičke Toplice (1811.)
- Zagreb, Južna promenada (1813.-1912.)
- Varaždinske Toplice (1821., biskup Maksimilijan Vrhovac)

PERIVOJI U HRVATSKOJ ZAPOČETI ISTODOBNO S PERIVOJEM ANTONA PUSTA (1829.) I GRADSKIM ŠETALIŠTEM (1838.)

- Bjelovar, Promenada Marije Valerije (1828.)
- Zadar, Gradski perivoj na bastionu Grimani (1829.)
- Zagreb, Maksimir (1838.-1847., biskup Juraj Haulik)

PERIVOJI U HRVATSKOJ ZAPOČETI NAKON VARAŽDINSKIH PERIVOJA (nakon 1838.)

- Opatija, perivoj Angiolina (1845.)
- Split, Gradski perivoj – Đardin (1846.-1864.)
- Daruvar i Topusko, lječilišni perivoji (1860.)
- Zagreb, Zrinjevac (1873.)
- Rijeka, Kazališni perivoj (1875.-1885.)
- Zagreb, Sofijin/Dubravkin put (1883.)
- Zagreb, Akademički/Strossmayerov trg (1884.-1901.)
- Opatija, obalna šetališta i perivoji hotela (1884.-1886.)
- Split, Marjan (1884.)
- Zadar, perivoj Blažeković (1888.-1890.)

VARAŽDINSKI PERIVOJI U KONTEKSTU JAVNE PERIVOJNE ARHITEKTURE 19. STOLJEĆA U EUROPI

Tri varaždinska javna perivoja, započeta u prvoj polovici 19. stoljeća – Prater/Graberje (1799.), perivoj Antuna Pusta (1829.) i Gradsko šetalište (1838.) – sada se uspoređuju i stavljaju u kontekst najznačajnijih istodobnih javnih perivoja i šetališta u Europi.

Za povijest perivojne arhitekture u Hrvatskoj važna je usporedba s perivojima u Europi - kako s onima u srednjoj Europi (bivša Austrijska odnosno Austro-Ugarska Monarhija) tako i u zemljama zapadne Europe. Varaždinske perivoje ne

možemo uspoređivati s europskim perivojima prema umjetničkoj i oblikovnoj vrijednost ili veličini, ali doba nastanka perivoja može nam biti usporedbeni kriterij.

Istraživanjem i usporedbom vremena nastanka pojedinih perivoja i šetališta u Hrvatskoj i u ostalim zemljama bivše Austrijske Monarhije i Europe, uočićemo da su nove ideje kod nas uvijek nalazile plodno tlo. Uvijek je bilo pojedinaca koji su promovirali napredne europske ideje, posebice ideje o javnim perivojima namijenjenim svim građanima. Mnogi su perivoji u Hrvatskoj nastali prije nego u drugim velikim gradovima i u drugim puno bogatijim sredinama. Ideje o podizanju i uređenju javnih perivojnih prostora u hrvatskim gradovima rađale su se istodobno ili tek s neznatnim zakašnjenjem, kao i u ostalim europskim gradovima. Teškoće su se javljale kasnije. Nakon početne ideje i prvotne izvedbe često se posustajalo jer je trebalo mukotrпно i svakodnevno iz godine u godinu održavati perivoje i za to odvajati znatan novac. Još u doba Habsburške Monarhije perivoji su se kako-tako njegovali, a onda su - raspadom Monarhije nakon Prvoga svjetskog rata - perivoji počeli propadati. Tijekom 20. stoljeća mnogi su preoblikovani te tako izgubili izvorni izgled i historicistički ugođaj.

Javni perivoji u Europi do kraja 18. stoljeća

Sedamnaesto i prva polovica osamnaestoga stoljeća u Europi je još doba privatnih kraljevskih i plemićkih dvoraca s reprezentativnim perivojima. Perivoji nisu bili samo artistski izraz cjelovite urbanističko-arhitektonske zamisli dvorca nego su bili i društvena pozornica gdje su se često održavale zabave, slavlja, bankei, koncerti i slična događanja. Puku i građanstvu nije bio dopušten ulaz, osim u rijetkim prilikama povodom rođenja ili vjenčanja u obitelji vlasnika.

Engleski i francuski kraljevi prvi su u 17. stoljeću otvorili vrata svojih perivoja i tako omogućili ulazak građana u kraljevske perivojne prostore. U Londonu se javnosti otvaraju *Hyde Park* (otvoren javnosti 1660.), *Kensington Gardens*, *Greenwich Park* i *St. James Park*, a u Parizu *Jardin de Tuileries* (otvoren javnosti početkom 17. st.) i *Champs-Élysées*. Krajem 17. stoljeća u Londonu se otvara prvi zabavni perivoj *Vauxhall*. U 18. stoljeću nastat će i drugi londonski zabavni perivoj *Ranelagh*, te *Tivoli* u Parizu.

Gotovo je nemoguće naći primjere javnih perivoja u prvoj polovici i sredinom 18. stoljeća u zemljama Austrijske Monarhije. Vrlo su rani primjer Karlovy Vary (Karlsbad) u Češkoj, gdje 1728. godine počinje izgradnja kupališta i uređenje kupališnoga perivoja. U hrvatskoj literaturi spominje se da izgradnja Gradskoga vrta u Osijeku, koji je od početka imao javno obilježje, započinje sredinom 18. stoljeća, premda mu je trebalo cijelo stoljeće za dovršetak.

Carski i kraljevski perivoji u Beču otvaraju vrata građanima – *Prater* 1766. i *Augarten* 1775. godine. U Parizu nastaje nekoliko zabavnih perivoja (*Jardins*

spectacles): najprije 1764. godine pariški *Vauxhall* na Boulevardu St. Martin, zatim 1773. perivoj Monceau i 1785. ljetni *Vauxhall* na Boulevardu Temple. Šetališta na gradskim utvrđenjima uređuju se u Linzu (1772.) i Grazu (1787.), u Ljubljani se 1775. podiže šetalište s perivojnim alejama (*Alleegarten*).

Zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac 1787. godine počinje staru biskupsku šumu pretvarati u perivoj Maksimir, namijenjen stanovnicima Zagreba. Ideja uređenja Maksimira nastaje pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja, ali i po uzoru na bečke kraljevske perivoje *Prater* i *Augarten* koji se otvaraju za građane. Te iste, 1787. godine u Pragu se uređuje perivoj *Kanálka*, u Krakowu se perivoj palače *Lobzów* pretvara u javni sveučilišni perivoj, a u Grazu se počinje uređivati šetalište *Dammallee*. Prije zagrebačkoga Maksimira otvoreni su, primjerice, perivoji *Monceau* u Parizu (1773.), *Augarten* u Bratislavi (1775.-1776.) i *Augarten Luzánky* u Brnu (1786.). Prvi projekt za poznati *Englischer Garten* u Münchenu počeo se raditi dvije godine nakon početka Maksimira (projekt Amerikanca B. Thompsona), a Sckellov projekt po kojemu je perivoj izveden napravljen je dvanaest godina nakon početka radova na uređenju kasnobaroknoga Maksimira. Mnogi poznati europski gradski perivoji nastaju kasnije ili čak znatno kasnije od Maksimira. Vrhovčeva prosvjetiteljska misao dovela je tako zagrebački Maksimir po povijesnom značenju u sam vrh povijesne perivojne arhitekture u Europi.

U posljednjem desetljeću 18. stoljeća u Hrvatskoj nastaju tri perivoja: zabavni perivoj Prater/Graberje u Varaždinu (1799.), počinje se uređivati Pukovnijski vrt u Osijeku (danas perivoj kralja Tomislava) i Elizabetin perivoj u Rijeci, koji će se tek stoljeće kasnije djelomično preoblikovati u perivojni trg. Godine 1799., kada je uređen Prater u Varaždinu, Friedrich Ludwig von Sckell radi projekt za *Englischer garten* u Münchenu. Godinu dana ranije počinje se uređivati Margaretin otok u Budimpešti, koji će doživjeti nekoliko preinaka do kraja 19. stoljeća. Krajem 18. stoljeća pretvara se dotadašnje lovište grofa Waldsteina u Leitomischlu u javni perivoj *Vrátnicka Nedosinsky* (po uzoru na bečki *Prater*), javnosti se otvara perivoj kneza Liechtensteina u Lednicama (Eisgrubu), lječilišni perivoj u Badenu pokraj Beča proširuje se 1792. u stilu rokokoja, a u Krakowu se 1796. podiže zabavni perivoj *Krzyzanowski*.

Javni perivoji početkom 19. stoljeća (1800.-1815.)

Početak 19. stoljeća, kada je u Varaždinu podignut i otvoren Prater/Graberje, najznačajniji i u literaturi najčešće spominjani perivojni zahvat u Europi jest izvedba *Regent's Parka* u Londonu 1811. godine prema projektu kraljevskog arhitekta Johna Nasha. Među srednjoeuropskim perivojima najznačajniji je *Városliget* u Budimpešti iz 1813. Godine (autor Heinrich Nebbien). Još prije *Regent's Parka* podiže se Marmontov perivoj u Splitu (1807.-1811.), kao i Generalski vrt u Osije-

ku (1809.), no oba su uništena nakon nekoliko desetljeća postojanja. Istodobno s Regent's Parkom podiže se u Hrvatskoj lječilišni perivoj klasicističkih obilježja u Stubičkim Toplicama (1811.-1814.).

Početak 19. stoljeća sve su češća oblikovanja perivoja i šetališta na srednjovjekovno-renesansnim utvrđenjima europskih gradova. Perivojna uređenja na fortifikacijama nastaju u Bremenu (1802.), Znojnom (1804.), Düsseldorfu (1810.), Frankfurtu/M (1811.), Münchenu (1812.), Wroclavu (1813.) i u mnogim drugim srednjoeuropskim gradovima. Dakle, do londonskoga Regent's Parka, a još uvijek prije pada Napoleona I., izvedena su u Europi brojna perivojna uređenja na gradskim fortifikacijama. Zagrebačka Južna promenade, usprkos skromnoj razini početnog uređenja, ubraja se među prva takva uređenja u Europi.

Javni perivoji u prvoj polovici 19. stoljeća (1816. - 1845.)

Nakon Napoleonovih ratova počinje novi zamah u uređenju gradova i podizanju perivoja, što će doživjeti svoj vrhunac u drugoj polovici 19. stoljeća. Vodeće mjesto po broju javnih perivoja u Europi u prvoj polovici 19. stoljeća zauzima Engleska i zemlje bivše Austrijske Monarhije. U Hrvatskoj se tada osobito podižu i uređuju lječilišni/kupališni perivoji i šetališta, a Maksimir dobiva svoj pejzažno-romantičarski izgled.

U Engleskoj nastaje nekoliko velikih i u povijesti perivojne umjetnosti značajnih ostvarenja. Najprije arhitekt John Nash 1827.-1829. preoblikuje u romantičarskom duhu *St. James park* u Londonu, a zatim slijede izvedbe novih perivoja: *Victoria park* (1840.) i *Battersea park* (1843.-1846.) u Londonu te *Prince's park* (1842.) i *Birkenhead park* (1842.-1847.) u Liverpoolu. Varaždinski perivoj Antona Pusta podiže se gotovo istodobno s Regent's parkom u Londonu, a varaždinsko Gradsko šetalište započinje se uređivati prije navedenih engleskih javnih perivoja.

Nekoliko je vrijednih javnih gradskih perivoja nastalo u zemljama srednje Europe u doba kada se podižu varaždinski perivoji – Antona Pusta i Gradsko šetalište. U Beču nastaje 1817.-1823. *Volksgarten* (kasnije je uklopljen u potez *Rings-trasse*). U Magdeburgu nastaje 1824. godine *Klosterberg*, prvi javni gradski perivoj u Njemačkoj (autor Peter Joseph Lenné). Godine 1830. u Zagrebu se izvodi biskupski perivoj Ribnjak, a u Berlinu počinje pejzažno preoblikovanje velikoga kraljevskog lovačkog parka *Tiergarten* (slična preoblikovanja lovačkih kraljevskih šuma u Parizu ostvarit će se tek dvadesetak godina kasnije). Gradski perivoj u Pragu podiže se 1833. godine.

Jači razvoj građanstva u prvoj polovici 19. stoljeća, nakon Napoleonovih ratova, ubrzao je izgradnju gradskih šetališta te potaknuo podizanje zabavnih perivoja i brži razvoj lječilišnih/kupališnih perivoja. U Grazu se 1817. počinje uređivati

šetalište na brežuljku *Schlossberg*, a 1820. godine obnavljati šetalište *Dammallee* iz kraja 18. stoljeća. U Budimu se 1822. na romantičan način uređuje šetalište na brežuljku *Gellértsberg*. U Poljskoj se najprije u Krakowu podiže 1820. godine zabavni perivoj *Kremer* kao mješavina geometrijskog i engleskog stila, 1826. otvara se javno šetalište u Czestochowoj, a 1840. preoblikuje se u pejzažnom stilu šetalište *Planty* u Krakowu (započeto 1800.). U Ljubljani se dvadesetih godina 19. stoljeća u geometrijskom stilu, s alejama u obliku zvijezde, uređuje zabavni perivoj, na mjestu kojega je danas Kongresni trg, a 1835. uređuje se perivoj *Tivoli* pokraj dvorca. Zabavni perivoji podižu se, primjerice, u Linzu 1824. godine na današnjem *Schillerplatzu*, u Meidlingu pokraj Beča (istočno od Schönbrunna) otvara se 1830. perivoj *Tivoli*, a 1843. u Kopenhagenu. Nekoliko uglednih lječilišta počelo se uređivati u prvoj polovici 19. stoljeća, primjerice: Rogaška Slatina (1819.), Bad Ischl (1822.), Baden pokraj Beča (romantično proširenje *Lang'sche* iz 1837.), Bad Gleichenberg (1837.), Bad Ischl (1838.) i Rogaška Slatina (1840-ih).

Gradski perivoj u Varaždinu iz 1838. godine nastaje istodobno s perivojem u Bad Ischlu, a prije londonskih perivoja *Victoria Park* i *Battersea Park*, ili liverpolskih *Prince's Park* i *Birkenhead Park*, koje je projektirao autor Kristalne palače Joseph Paxton. Iste, 1838. godine zagrebački biskup Juraj Haulik započinje romantičarsko-pejzažno uređenje Maksimira, koji će postati glavno i najvrjednije perivojno ostvarenje ne samo toga doba nego i cijeloga 19. stoljeća u Hrvatskoj. Zagrebačka Sjeverna promenade uređuje se istodobno kada i šetalište *Schlossberg* u Grazu - 1839. godine, dakle istodobno s varaždinskim Gradskim šetalištem. Perivoj u Varaždinskim Toplicama počinje se uređivati 1821., godinu dana prije nego što je počela izgradnja Bad Ischla, a 17 godina prije početka uređenja perivoja u Bad Ischlu, te 16 godina prije perivoja u Bad Gleichenbergu ili 23 godine prije perivoja u Rogaškoj Slatini.

Perivoji i šetališta na gradskim utvrđenjima

Tijekom duge povijesti gradogradnje gradski je zid bio konstanta i činitelj njegove slike. Taj se fortifikacijski okvir grada mijenjao tijekom vremena ovisno o načinu ratovanja i oružju (zid, grabište, bastion, glacis) te je ostao sačuvan do početka 19. stoljeća. Padom Napoleona I. 1815. godine, nestaje potreba za gradskim utvrđenjima pa se ona diljem Europe počinju rušiti ili preoblikovati podizanjem širokih gradskih prometnica, važnih zgrada te javnih perivoja i šetališta. Događa se pretvorba fortifikacijskih građevina i prostora u funkciji obrane grada u javne gradske prostore.

Varaždinski perivoj Prater (Graberje) jedan je od najstarijih hrvatskih primjera perivoja na starim gradskim utvrđenjima. On nastaje krajem 18. stoljeća na

zapadnom grabištu srednjovjekovno-renesansnoga grada, kojemu zbog brojnih urbanističko-arhitektonskih zahvata u 18. stoljeću često dodjeljujemo epitet baroknoga grada. Na gradskim utvrđenjima (na mjestu grabišta) započinje uređenje Gradskoga šetališta u Varaždinu 1838. godine.

Prvo šetalište na gradskim utvrđenjima u srednjoj Europi uređuje se u Linzu, najprije kao staza sa stablima 1772., a godinu dana kasnije kao šetalište s višerednom alejom. *Dammallee*, prva šetališna aleja na opkopima u Grazu nastaje 1787.-1790., a u Znojnom (Znaim, danas na granici Austrije i Češke) podiže se aleja 1804. godine. Glacis u Bremenu doživljava perivojnu preobrazbu 1802.; plan poljepšanja Düsseldorfa, osobito na mjestu gradskih fortifikacija, radi se 1810.; u Frankfurtu na Majni uređuje se 1811. perivoj na bastionima; u Münchenu se 1812. sade nasadi na gradskim utvrđenjima; u Wrocławu se 1813.-1838. podiže javno šetalište na gradskim fortifikacijama. Nakon zatrpavanja grabišta u Grazu, koje je trajalo četiri desetljeća - od 1820. do 1859., zasađeno je drveće, uređeni su travnjaci i postavljene klupe. Ideja za uređenje šetališta i izletišta na *Schlossbergu* u Grazu iz 1816. godine pripada grofu Attems. Već sljedeće godine rade se prvi planovi, a konačno uređenje ostvaruje se 1839. prema zamisli baruna L. F. Von Weldena, koji je desetljeće prije uredio gradski perivoj u Zadru. Slična romantičarska uređenja gradskih brježuljaka nastaju 1822. u Budimu (*Gellértsberg*), 1861. u Brnu (*Spielberg*) i u Ljubljani. Na fortifikacijama Krakova nastaje perivojno šetalište *Planty*. Prvi plan za uređenje šetnica nastaje 1800. godine, a urbanistički plan grada radi se 1810.-1814. Perivoj je izveden 1822.-1830., a 1840. preoblikuje su u pejzažnom stilu. Najreprezentativniji i doista grandiozan primjer urbanističko-perivojne preobrazbe gradskih fortifikacija i glacisa jest izvedba bečkoga Ringa, počevši od 1849. godine. Veliki gradski perivoj u Grazu na mjestu grabišta i glacisa nastaje 1869.-1872. Jedan od posljednjih primjera preobrazbe gradskih utvrđenja u javno šetalište ostvaren je 1903.-1905. u Poznańu, u Poljskoj.

PERIVOJI U AUSTRIJSKOJ MONARHIJI ZAPOČETI PRIJE VARAŽDINSKOGA PRATERA/GRABERJA (DO 1799.)

- Beč, Prater (1766. otvoren građanima)
- Beč, Augarten (1775. otvoren građanima)
- Ljubljana, šetalište Alleegarten (1775.)
- Bratislava, Augarten (1775.-1776.)
- Brno, Augarten Luzanky (1786.)
- Prag, Kanalka (1787.)
- Graz, Dammallee/gradsko šetalište (1787.-90.)
- Krakow, Krzyzanowski zabavni perivoj (1796.)
- Budimpešta, Margaretin otok (1798., preoblikovanje 1810.)

PERIVOJI U AUSTRIJSKOJ MONARHIJI/EUROPI ZAPOČETI PRIJE PERIVOJA ANTONA PUSTA (DO 1829.)

- Krakow, Planty (1800., 1810. Planovi, 1822. izvedba)
- Beč, Volksgarten (1817., 1819.-23.)
- Graz, Schlossberg (1817./18.-39.)
- Budimpešta, Varosliget/gradski perivoj (1813., 1820-ih)
- Krakow, Kremer zabavni perivoj (1820.)
- London, St. James Park (1827.-29. preoblikovanje)

PERIVOJI U AUSTRIJSKOJ MONARHIJI/EUROPI ZAPOČETI NEPOSREDNO PRIJE ILI ISTODOBNO S GRADSKIM ŠETALIŠTEM U VARAŽDINU (OKO 1838.)

- Prag, Chotkovy sady/gradski perivoj (1833.)
- Ljubljana, Tivoli (1816. aleja, 1835. zabavni perivoj)
- Baden (1837., romantično proširenje lječilišnog perivoja)
- Bad Ischl (1838., početak uređenja lječilišnog perivoja)

PERIVOJI U AUSTRIJSKOJ MONARHIJI ZAPOČETI NAKON GRADSKOGA ŠETALIŠTA U VARAŽDINU (NAKON 1838.)

- Maribor, Ljudski vrt (1843.)
- Rogaška Slatina (1844.-59.)
- Linz, Volksgarten (1857.)
- Beč, Ringstrasse (od 1849.), Stadtpark (1860.)
- Maribor, Mestni park (1870.)
- Graz, Stadtpark (1869.), Volksgarten (1871.), Augarten (1890.)
- Salzburg, Volksgarten (1898.)

ZAKLJUČAK

Tri varaždinska javna perivoja, započeta u prvoj polovici 19. stoljeća – Prater/Graberje (1799.), perivoj Antuna Pusta (1829.) i Gradsko šetalište (1838.) svrstavamo među rane javne perivoje u Hrvatskoj i u srednjoj Europi. Nastali su i uobličeni u doba kada su u Hrvatskoj postojali brojni privatni, a malobrojni javni perivoji.

Prve preobrazbe gradskih utvrđenja i njihove pretvorbe u perivoja i šetališta u europskim gradovima započinju krajem 18. stoljeća, a učestalo se to zbiva tijekom 19. stoljeća. U Hrvatskoj prvi perivoji na mjestu fortifikacijskih građevina nastaju na prijelomu 18. i 19. stoljeća – najprije u Osijeku (Pukovnijski perivoj, danas Perivoj kralja Tomislava, na zapadnom glacisu Tvrđe), a zatim se 1799. u

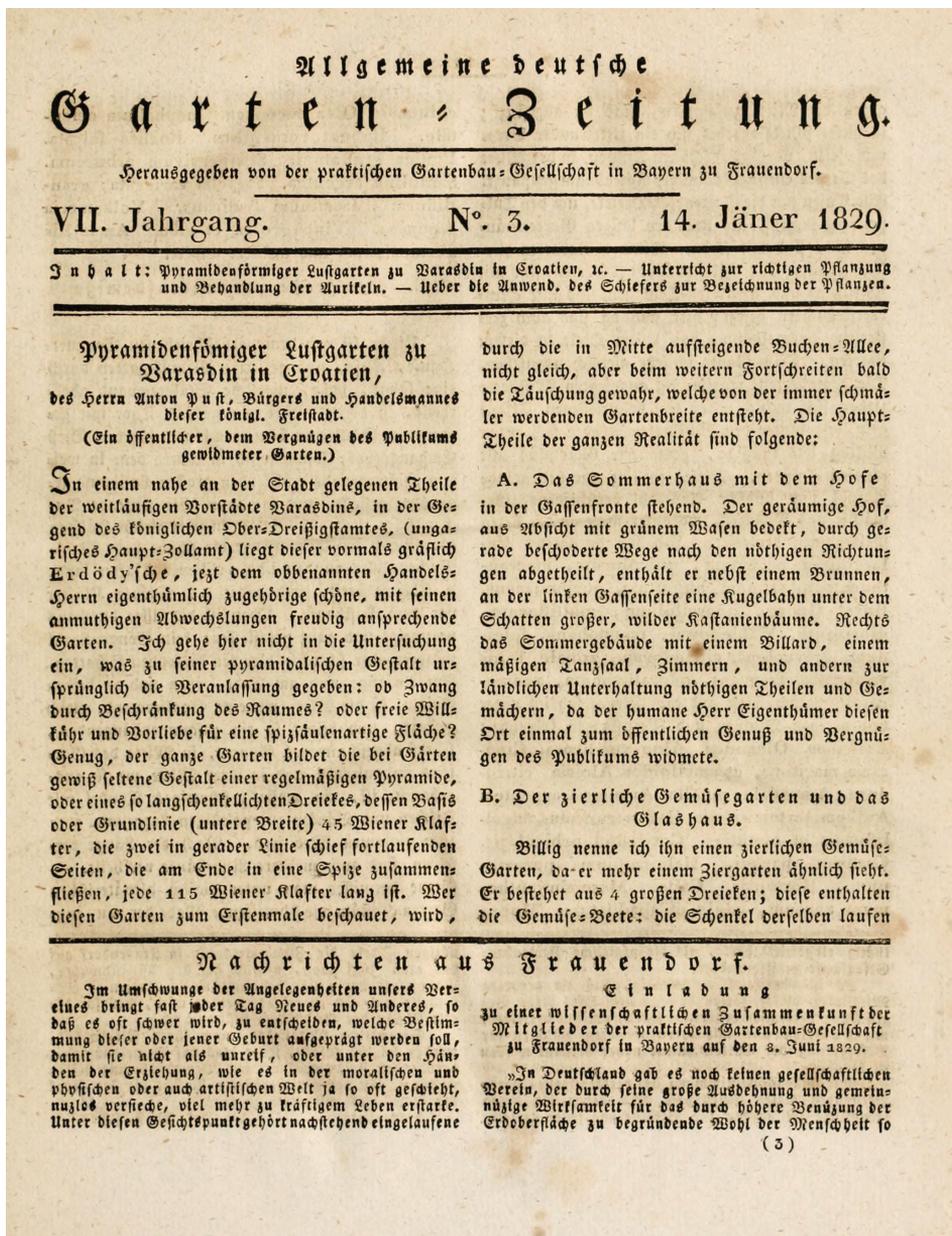
Varaždinu podiže zabavni perivoj Prater/Graberje na zapadnom grabištu srednjovjekovno-renesansne gradske jezgre.

Godine 1829. podiže se javni perivoj Antona Pusta u Varaždinu, iste godine kada se otvara prvi javni perivoj na bastion Grimani u Zadru, koji je ujedno i prvi javni perivoj u Dalmaciji. Već sljedeće, 1830. godine u Zagrebu se izvodi biskupski perivoj Ribnjak, a u Berlinu počinje pejzažno preoblikovanje velikoga kraljevskog lovačkog parka *Tiergarten*.

Gradsko šetalište u Varaždinu (danas Jagićevo šetalište) započelo se 1838. godine uređivati na južnom grabištu povijesne gradske jezgre. Iste godine zagrebački biskup Juraj Haulik započinje romantičarsko-pejzažno uređenje Maksimira, koji će postati glavno i najvrjednije perivojno ostvarenje ne samo toga doba nego i cijeloga 19. stoljeća u Hrvatskoj. Godinu dana kasnije uređuje se zagrebačka Sjeverna promenade (danas Vrazovo šetalište) i šetalište *Schlossberg* u Grazu.

Kada usporedimo vrijeme nastanka pojedinih perivoja i šetališta u Varaždinu i Hrvatskoj s drugim zemljama bivše Austrijske Monarhije ili Europe, uočiti ćemo da su se ideje o podizanju i uređenju javnih perivojnih prostora u hrvatskim gradovima rađale istodobno ili s neznatnim zakašnjenjem, kao i u ostalim europskim gradovima. Nisu to bili perivoji kraljevskoga sjaja i bogatih sredina. U početku su bili skromno i jednostavno uređeni, podizani donacijama uglednih građana i s puno entuzijazma lokalnih vrtlara i građana. Bili su to javni prostori važni za daljnji razvoj grada i gradotvornu sliku grada.

Važnost teme javnih perivojnih prostora posebice je potrebno isticati u kontekstu aktualne gradogradnje u Hrvatskoj, koja u najvećoj mogućoj mjeri zanemaruje i obezvrjeđuje trajna urbanistička načela afirmacije javnih gradskih prostora - kao jamstva urbanističke i arhitektonske vrsnoće gradova, prepoznatljivosti prostora i promicanja urbane kulture na temeljima vrijednoga kulturno-povijesnog naslijeđa, posebice naslijeđa perivojne kulture 19. i prve polovice 20. stoljeća. Namjera je potaknuti reafirmaciju kreativnih urbanističkih promišljanja koje ne će samo izgrađivati gradske površine već će oblikovati grad s prepoznatljivim, zadovoljavajuće dimenzioniranim i vrsno oblikovanim javnim prostorima među kojima važno mjesto zauzimaju javni prostori perivojne arhitekture - ne oponašajući i ponavljajući modele 19. stoljeća, već potičući kreativnu interpretaciju kao odgovor na suvremene potrebe gradova i njegovih stanovnika. Takvom pristupu učio nas je i prof. Andre Mohorovičić, naglašavajući uvijek potrebu očuvanja naslijeđa kao potvrde kulturnog, urbanog i arhitektonskog identiteta.

Slika 1. Naslovnica bavarskog časopisa «Allgemeine deutsche Garten Zeitung» s člankom Mihovila Kunicha o varaždinskom perivoju Antona Pusta, br. 3, 14. siječnja 1829.

LITERATURA (izbor)

1. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, Bojana; OBAD ŠĆITAROCI, Mladen (2004.), *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću – javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*, Zagreb: 'Šćitaroci', Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
2. EBNER, Ladislav (1827.), *Historisch Statistisch topographische Beschreibung der königl. Freystadt Varasdin*, Varaždin.
3. JELICOE, Geoffrey i dr. (1991.) *The Oxford Companion to Gardens*, Oxford/New York: Oxford University Press.
4. JURČIĆ, Ivana (1995.), *Varaždinski vrtlari iz obitelji Nestl*, «Kaj» (Zagreb), god. 28, br. 1-2, str. 93-105.
5. JURČIĆ, IVANA (2002.), *Varaždinski gradski vrt – šetalište i vrt doktora Müllera*, «Kaj» (Zagreb), god. 35, br. 3, str. 79-100.
6. JURČIĆ, Ivana (2003.), *Natječaj za varaždinskoga gradskog vrtlara 1896. godine*, «Kaj» (Zagreb), god. 36, br. 4-5, str. 98-109.
7. KUNICH, Mihovil (1829.), *Pyramidenfontiger Lustgarten zu Varasdin in Croatien des Herrn Anton Pust, Bürgers und handelsmannes bieser fonigl. Freistadt – Ein öffentlicher, bem Bergnügen des Publicums gemidmeter Garten*, «Allgemeine deutsche Garten Zeitung» (Passau), god. 7, br. 3 (14.01.1829.), str. 17-21.
8. KUNICH, Mihovil (1831.), *Novo uređeni vrt u Varaždinu u Hrvatskoj*, «Allgemeine deutsche Gartenzeitung» (Passau), god. 9, br.29 (25.7.1831.), str. 217-222.
9. LENTIĆ-KUGLI, Ivy (1977.), *Povijesna urbana cjelina grada Varaždina*, knjiga XXIV, str.7-75.
10. OBAD ŠĆITAROCI, Mladen (1989.), *Perivoji i dvorci hrvatskoga zagorja*, Zagreb: Školska knjiga.
11. OBAD ŠĆITAROCI, Mladen (1991.), *Dvorci i perivoji hrvatskoga zagorja*, Zagreb: Školska knjiga.
12. TOMIČIĆ, Jasna (1985.), *Varaždinski parkovi u prošlosti*, «Hortikultura», god. 52, br. 1-2, str. 9-11.
Stari Varaždin, «Obzor» (Zagreb), 8. prosinca 1921., br. 218, str. 2.
13. TOMIČIĆ, Jasna (1990.), *Povijesni razvoj perivoja Varaždina do Prvog svjetskog rata*, u: «Vrtna umjetnost na tlu Jugoslavije – povijesno naslijeđe» (zbornik radova znanstvenog skupa, Varaždin 1986.), Zagreb, str. 37-42.
14. Wiebenson, Dora (2001.) *Remarks on some 19th century central european city plans*, «Centropa» (New York), vol. 1, br. 1, str. 1-7.

SAŽETAK

VARAŽDINSKI PERIVOJI 19. STOLJEĆA U HRVATSKOM I EUROPSKOM KONTEKSTU

Rad daje prikaz varaždinske perivojne kulture 19. stoljeća u ozračju perivojnoga stvaralaštva u Hrvatskoj i Europi.

Prvi javni perivoji u Hrvatskoj pojavljuju se u 18. stoljeću u Osijeku (Gradski vrt oko 1750.), Zagrebu (barokni Maksimir iz doba biskupa Maksimilijana Vrhovca) i Varaždinu, istodobno kada i u europskim gradovima. Varaždinski javni perivoji 19. stoljeća – Prater, perivoj Antuna Pusta i Gradsko šetalište – stavljaju se u vremenski kontekst s drugim hrvatskim i europskim javnim gradskim perivojima.

Prater ili *Graberje* prvi je javni perivoj u Varaždinu. Uređen je krajem 18. stoljeća (1799.) na zapadnom grabištu gradskih fortifikacija.

Perivoj Antuna Pusta iz 1829. bio je namijenjen javnom užitku i rasonodi građana. U bavarskom časopisu *Algemeine deutsche Garten Zeitung* (br. 3, 1829.) Mihovil Kunich opisuje perivoj kao osebujan, lijep i ugodnog izgleda, neobičnoga tlocrtnog oblika trokuta s dugim kracima, s alejom bukvi u sredini.

Tijekom 19. stoljeća u Europi se ruše gradska utvrđenja i na tim se mjestima podižu vrlo često javni perivoji i šetališta. Tako je 1838. Godine nastalo i Gradsko šetalište u Varaždinu (od 1900. Godine nazivalo se Elizabetino šetalište, a od 1938. Do danas Šetalište Vatroslava Jagića).

U radu se uspoređuje vrijeme nastajanja javnih perivoja u hrvatskim i europskim gradovima u odnosu na varaždinske perivoje. Uspoređuju se perivoji nastali oko 1799., 1829. i 1838. godine. Posebice se uspoređuju perivoji i šetališta nastali na gradskim utvrđenjima, kao što su nastali i varaždinski perivoji. Takve usporedbe omogućuju sagledavanje međusobnih vremenskih odnosa i odčitavanje konteksta u kojemu se pojavljuju i razvijaju. Promatraju se javni perivoji od početka 18. do početka 20. stoljeća tijekom kojeg vremena se rađala i sazrijevala ideja o javnim perivojima u europskim i hrvatskim gradovima.

Ključne riječi: Varaždin; perivoji; šetališta; 19. stoljeće; historicizam; perivoji na gradskim utvrđenjima.

SUMMARY

VARAŽDIN'S PARKS OF THE 19TH CENTURY IN CROATIAN AND EUROPEAN CONTEXT

This work describes the cultural landscape of the 19th Century Varazdin in the atmosphere of park's creation in Croatia and Europe.

The first public parks in Croatia appear in the 18th Century in Osijek (City Garden around 1750.), Zagreb (Maksimir Baroque era Bishop Maximilian Vrhovac) and Varazdin, at the same time as in European cities. Varaždin's public parks of the 19th Century: Prater, Anthony Pusta Park and Promenade, are placed in temporal context with other Croatian and European public urban parks.

Prater or *Graberje* was a first public park in Varazdin. It was constructed on the western city fortification in the late 18th Century (1799).

The Park Antun Pust from the 1829th was intended for public enjoyment and recreation of the citizens. In the Bavarian journal *Algemeine Garten Deutsche Zeitung* (No. 3, 1829), Michael Kunich describes the park as a distinctive, beautiful and comfortable, uncommon triangular ground plan with long arms, a beech avenue in the middle.

During the 19th century in Europe are pulled down the fortifications and the city on these places very often raise public parks and walkways. In that way was formed the promenade in Varazdin (since 1900. called the Elizabeth Walkway, and since 1938 the Promenade of Vatroslav Jagić).

The paper compares the time of the formation of public parks in Croatian and European cities compared to Varazdin's gardens. Gardens created around the 1799th, the 1829th and the 1838th year were so compared. Especially compared and contrasted are the gardens and walkways created on city fortifications, as they are created in the Varazdin. Such comparisons of public gardens allow for consideration of the mutual relations and for tracing temporal context in which they appear and develop. Investigated were public gardens of the early 18th to the 20th century, during which time was born and matured the idea of public parks in the Croatian and European cities.

Key Words: Varazdin; parks; promenades; 19th century; historicism; gardens on city fortifications.